

חברה בכנבלי הזיכרון

אלי שילר וגבריאל ברקאי (עורכים), 'ובדמם הבוקר יעלה': זיכרון והנצחה בישראל (אריאל, 171-172), ירושלים תשס"ו, 223 עמ'

תרבות הזיכרון של כל חברה יכולה ללמד אותנו רבות על אותה חברה. לא רק על הדרך שבה היא מתייחסת אל עברה ואל מתיחה, אלא גם על דימויה העצמי, מטרותיה, תכניותיה ועל עמדותיה וסדרי העדיפויות שלה בתחומים רבים. נושא הזיכרון היה מפתח מאז ומתמיד בחברות יהודיות, ומסורת זו, שלבשה צורה ופשטה צורה בהתאם למקום ולזמן, נמשכת גם במדינת ישראל.

בחוברת מצוינת, רבגונית ומאירת עיניים ביקשו אלי שילר וגבריאל ברקאי להציג לקורא העברי דפוסים שונים של זיכרון והנצחה הקיימים היום במדינת ישראל. לא מקובל לפתוח ביקורת אקדמית בשבחים כאלה, אולם במקרה זה אין לי מנוס מכך. ובל יטעו הקוראים, אמנם אני עוסקת כבר שנים רבים מן הנושאים הנדונים בחוברת, אך אין לי כל קשר לא לעורכים ולא לחוברת זו, וכשראיתי לראשונה מודעה על הוצאתה לאור שאלתי את עצמי איך לא ידעתי כלל על פרסומה המתוכנן. כשהגיעה החוברת לידי, קראתי אותה כמעט בנשימה אחת, ואז הנחתי אותה בצד לימים ארוכים כדי לראות אם הרושם הראשוני נותר בעינו גם כעבור זמן ובקריאה מחודשת. ואכן כך הוא.

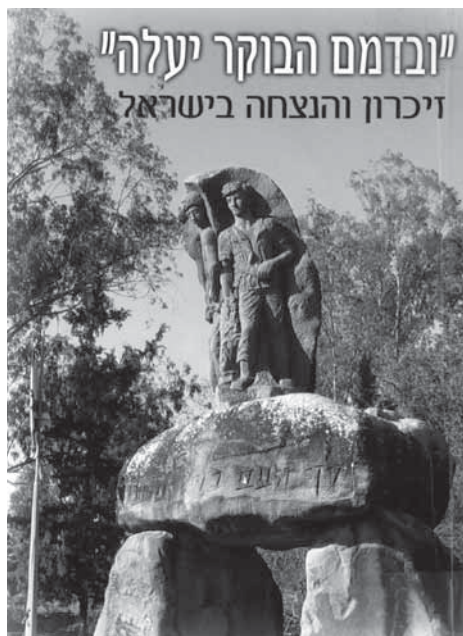
החוברת אכן ראויה לשבחים. יש לציין את כותרתה המושכת – 'ובדמם הבוקר יעלה', שורה מתוך שירה של לאה גולדברג 'העץ' – ואת התמונה

הנאה בשערה: אנדרטה של מרדכי כפרי משנת 1967 הניצבת בכניסה למושב אלמגור לזכר שני חיילי נח"ל שנהרגו במארב סורי. הרבגוניות באה לידי ביטוי בעיסוק בכמה וכמה סוגים של הנצחה: הנצחת חיילים נופלים, הנצחת קרבנות השואה, הנצחה יהודית, הנצחה דרווית, הנצחה בדרוית ואף הנצחה בבתי הקברות הבריטיים בארץ-ישראל. החוברת מאירת עיניים מאחר שהעורכים זכרו היטב כי טוב מראה עיניים מכל סוג אחר של תיעוד בנושא כזה, וצירפו למאמרים עשרות תמונות מתוך חומר ארכיוני, חלקן בשחור-לבן וחלקן בצבע, בתוספת תמונות אחדות שצולמו במיוחד בשביל חוברת זו.

עלי להודות כי לכותרת החוברת משמעות מיוחדת עבורי. נתקלתי בה לראשונה בשנה שבה עליתי ארצה, ולא בשירה של לאה גולדברג אלא כמעטפת היום הראשון של בול יום הזיכרון תשל"ד, שהתמקד בזכר חללי מלחמת יום הכיפורים מהחורף הקודם – המילים מופיעות עליה כאילו נכתבו בחולות סיני. כבר אז, בתור עולה צעירה שהגיעה למדינה המנסה להתאושש מהמלחמה הקשה שאך הסתיימה, נחרט הביטוי בלבי, ואולי היה בתת-המודע אחד הגורמים אשר הובילו אותי שנים לאחר מכן להתמחות בחקר הזיכרון וההנצחה במדינת ישראל.

בחוברת שלפנינו עשרים ושמונה מאמרים, פרי עטם של עשרים ואחד מחברים – אנשי אקדמיה המתמחים בנושא הזיכרון וההנצחה האמנותית, ההיסטורית והגאוגרפית, בצד מורי דרך, אנשי ידיעת הארץ, מדריכים, חוקרים ואף פסלת ומעצבת. כשליש מן המאמרים כבר הופיעו בחלקם או במלואם בבמות שונות, והאחרים נכתבו במיוחד לחוברת זו. כדי להפוך את מה שיכול היה להיות אוסף אקלקטי של מאמרים – חלקם ארוכים ומלווים באפראט מדעי מלא וחלקם קצרים וללא הפניות כלל – לספר מובנה, נחוצ

ששימשו במלחמת העצמאות (עמ' 95-106). בית קברות זה, היחיד מבתי הקברות הצבאיים ממלחמת העצמאות שאינו פעיל עוד מאז תום המלחמה, ידוע גם מהספר הקנוני כמעט על אחד מחללי מלחמה זו, 'חברים מספרים על ג'מי': מסופר בו כי בצאתם בלילה לפעולות היו חיילי חטיבת הראל רואים את חברי הקיבוץ חופרים

שער חוברת 'אריאל'
ועליו האנדרטה
לנופלים באלמגור,
מעשה ידי מרדכי
כפרי, 1967

קברים לקבורתם למחרת של אלה מהם שעתידים היו להיהרג באותו לילה. שילד מביא את הקטע הזה מתוך הספר וטקסטים אחרים הקשורים בבית הקברות שכתבו חיילי חטיבת הראל. הוא עוסק גם בבית הקברות האזרחי הסמוך לבית הקברות הצבאי, ושמן הכתובות על המצבות בו ניתן ללמוד על השגרה בארץ בתקופה מרתקת וקשה – שנות העשרים של המאה העשרים, החל מתמותת תינוקות, דרך מגפות וכלה בחמשת הפועלים שנרצחו בקרבת מקום, ושעל שמם נקרא קיבוץ מעלה-החמישה. שילד אמנם לא צירף למאמרו

מבוא אשר יציג מסגרת החובקת את המאמרים כולם. ואכן טוב עשו העורכים כשביקשו ממעוז עזריהו, אחד החוקרים המובילים בתחום הזיכרון וההנצחה הישראליים, לכתוב דברי מבוא. מאחר שהחוברת נפתחת בהקדמת קצרה של העורכים, אין המבוא התמציתי מציג את המאמרים, אלא פורש לפני הקורא מסגרת ונקודת מוצא לעיסוק בנושא הזיכרון וההנצחה בכלל ותובנות מסוימות באשר להנצחה במדינת ישראל בפרט. עזריהו מזכיר את הבעיה הבסיסית של מעצבי הזיכרון: מאחר שאין אדם מסוגל לזכור אירוע שלא נטל בו חלק, הוא זוכר למעשה את חוויית ההיזכרות שחווה בהקשר קולקטיבי של טקס וסמל. דוגמה לכך היא זכר יציאת מצרים – אין היום יהודי אשר זוכר את יציאת מצרים, וזיכרון יציאת מצרים הוא למעשה זיכרון טקסי ליל הסדר, שהם המאמץ הקולקטיבי להיזכר ביציאת מצרים. כך גם בזיכרון הקולקטיבי של אירועים אחרים, קרובים אלינו הרבה יותר מבחינה היסטורית וגאוגרפית. החשיבות של הזיכרון הקולקטיבי, טוען עזריהו, בכך שהוא מהווה את המסד לזהות הקולקטיבית של חברה או של עם, מסד ליכולת לומר 'אנחנו'. ברמה אחרת הזיכרון יוצר תחושת המשכיות בזמן. הזיכרון גם נותן משמעות לקיום ובכך הופך לאחת מאבני היסוד של כל חברה.

אך האומנם אנחנו מהווים חברה אחת? מעיון בחוברת עולה כי אחד הגורמים המקשרים בין תושבי המדינה הוא העובדה שרובם מנציחים – אמנם בדרכים שונות ובעיצובים שונים – את אותם האירועים: מלחמות ישראל וחלליה הצבאיים והאזרחיים. לנושא זה על היבטיו השונים מוקדשים מרבית המאמרים בחוברת, ואציג לדוגמה שלושה מתוכם.

מאמרו של אלי שילר (בהשתתפות משה חרמץ ורמי יזרעאל) עוסק בבית הקברות הצבאי בקריית-ענבים, ראשון בתי הקברות הצבאיים

מהאנדרטאות לזכר השואה ברחבי הארץ. אך חבל שהעורכים מצאו לנכון להקדיש לו שישה עמודים בלבד, שפחות משלושה מהם הם עמודי טקסט.

כאמור מלבד המאמרים העוסקים בהנצחה יהודית יש שלושה מאמרים העוסקים בהנצחה במגזר הדרוזי ומאמר על דפוסי זיכרון במגזר הברדווי; מאמר מפורט ומעניין במיוחד של אלי שילר (בהשתתפות עזרא פימנטל) על שמונה בתי הקברות הבריטיים בארץ-ישראל חותם את הקובץ. נראה כי העורכים השתדלו להקיף את נושא הזיכרון וההנצחה בישראל מכל ההיבטים האפשריים. ואכן התוצאה היא חוברת רחבת היקף המהווה ספר עיון ותיעוד לכל דבר.

ואולם כחוקרת מגדר עלי להעיר כי בין החללים שנפלו במערכות ישראל ובפעולות הטרור היו נשים לא מעטות, הן בין הקרבנות הצבאיים ועוד יותר בין הקרבנות האזרחיים, ובשנים האחרונות נערכו כמה מחקרים על הנצחתן, אך לא מצאתי להם הד בחוברת זו, וחבל. מאמר בנושא זה היה מוסיף לא מעט להבנת ההנצחה במדינת ישראל, בייחוד בהתחשב בעובדה שהחיל האחרון שזכה לאנדרטה במדינת ישראל היה חיל נשים. רק בשנת 1998, בשנת היובל למדינה, חנכו את האנדרטה לזכר חללי חיל הנשים בבית ספר שדה שבניצנים הישנה, והיא נושאת לחלופין את השמות 'אנדרטה לחיל נשים' ו'יד לאישה העבריה הלוחמת'. אני סבורה שחוברת חשובה זו עתידה לשמש מדריך לחוקרים, למרצים ולמורים המבקשים להבין את נושא הזיכרון וההנצחה במדינה ולסייר עם תלמידיהם באתרים המוזכרים בה, ודווקא משום כך ראוי היה לכלול בה מאמר, ולו קצר, על הנצחת נופלות במדינת ישראל. להוציא עניין זה יש לי רק שבחים לחוברת המצוינת שהוציאו שילר וברקאי, המצטרפת לרשימה ארוכה של חוברות יפות וחשובות בסדרת 'אריאל', העוסקת בהיבטים שונים של ידיעת ארץ-ישראל.

ביבליוגרפיה או אפראט מדעי, וחבל, אך הוא מביא ציטוטים קצרים מתוך ספרות יפה וספרות תיעודית העוסקת בקריית-ענבים בתוספת הפניות מדויקות למקור. מן המאמר עולה תמונה של בית קברות ייחודי בקיבוץ ליד ירושלים, היכול לשמש מקור טוב למשל למורה המבקש להמחיש לתלמידיו פרק כאוב ומיוחד בתולדות מלחמות ישראל.

מאמר אחר, שונה מאוד, הוא מאמרו של עזריהו על תולדות הר הרצל ובית הקברות הלאומי בירושלים (עמ' 107-122). עזריהו מנתח את תולדות המכלול הקרוי בפי העם 'הר הרצל', והכולל כמה חלקים, שנועדו למטרות שונות, ושנבנו בתקופות שונות: קבר הרצל, חלקת גדולי האומה ובית הקברות הצבאי. מתוך דיון בקשת נושאים רחבה – מן השאלה מדוע נבחר מקום זה לבית עולם למי שנחשב חוזה המדינה ועד סוגיית קשר העין בין הר הרצל לבין גבעת רם ואף הכותל המערבי – עזריהו מלמד אותנו פרק בתולדות אנדרטאות לאומיות ומעצביהן מן ההיבט הגאוגרפי, הפוליטי והטקסי. המאמר, שהוא תקציר ועריכה מחודשת של מאמר שכבר ראה אור במקום אחר, כולל הפניות למקורות ולמחקרים אך כתוב ללא עגה מקצועית ובצורה שגם קורא הדיוט יכול למצוא בו עניין ומשמעות.

המאמר האחרון שאני מבקשת לציין הוא מאמרו של מולי ברוג על הנצחת השואה בערים וביישובים בארץ (עמ' 175-180). לפני למעלה מעשור חקרתי נושא זה ולכן התעניינתי במיוחד מה התחדש מאז בשטח המחקר. כאן התאכזבתי, ולא דווקא באשמתו של המחבר. מאמרו של ברוג, בדומה למאמרו של עזריהו, הוא גרסה מקוצרת של מאמר שהופיע בשנת 2005 בכתב-עת העוסק בחקר השואה, ואולי הקיצור היה בעוכריו. אמנם התמונות שצורפו למאמר זה מרהיבות, ויש בו כמה תובנות מעניינות באשר למוטיבים של חלק